

המכון לעניינים יהודיים של הקונגרס היהודי העולמי ועיצוב הקיום היהודי לאחר השואה

זהר שגב

עיון במחקרים על אודות יהדות ארצות הברית בתקופת מלחמת העולם השנייה מלמד שבצד הביקורת על פעילותה למען הצלת יהודים בזמן השואה מודגשת התרומה הכלכלית והפוליטית החשובה שלה למאבק למען הקמת מדינה יהודית במסגרת ההסדרים הבין-לאומיים שלאחר מלחמת העולם השנייה.¹ במאמר אציג את פעילותו של הקונגרס היהודי העולמי למען עיצובה של לאומיות יהודית בפזורה במקביל להקמתה של מדינת ישראל, ואבהיר שהמאבק להקמת המדינה היה רק רכיב אחד בהעצמת הפעילות האתנית היהודית בארצות הברית שלאחר המלחמה.

פעילותם של ראשי הקונגרס היהודי העולמי בשלושת העשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה נבדלה מדפוסי הפעילות של שאר הגופים היהודיים באמריקה. רבים מיהודי ארצות הברית ביקשו לעצב את הקשרים עם ישראל באופן שיבטיח את המשך מעמדם כאזרחים אמריקנים המקיימים מערך יחסים מסועף עם ישראל. הדבר בא לידי ביטוי בהסכם בין דוד בן-גוריון, ראש ממשלת ישראל, ויעקב בלאושטיין (Blaustein), יושב ראש הוועד היהודי

1 לדוגמה מובהקת לכתיבה ביקורתית על המדיניות היהודית-אמריקנית והאמריקנית בזמן השואה ראו: David S. Wyman, *The Abandonment of the Jews, America and the Holocaust, 1941–1945*, Pantheon Books, New York 1984. על תרומתם ועל חשיבותם של יהודי ארצות הברית לתהליך ההקמה של מדינת ישראל ראו: אלון גל, דוד בן-גוריון - לקראת מדינה יהודית, ההיערכות המדינית נוכח הספר הלבן ופרוץ מלחמת העולם השנייה, 1938–1941, המרכז למורשת בן-גוריון, שדה בוקר 1985, עמ' 131–148; אריאל ל' פלדשטיין, קשר גורדי: דוד בן-גוריון והסתדרות הציונית ויהדות ארצות הברית, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, שדה בוקר 2003, עמ' 1–66. לדיון רחב על פעילות הקונגרס היהודי העולמי בהקשר של מלחמת העולם השנייה והשואה בזירה האמריקנית ראו במאמרי: Zohar Segev, 'Nahum Goldmann and the First Two Decades of: the World Jewish Congress', in: Mark A. Raider (ed.), *Nahum Goldmann: Statesman without a State*, SUNY Press, Albany, NY 2009, pp. 107–124. המאמר הנוכחי מרחיב את הדיון על הקונגרס לזירה האירופית ולמעורבות הקונגרס היהודי העולמי בתהליכי העיצוב של העולם היהודי לאחר מלחמת העולם השנייה.

האמריקני בשנות החמישים. עיקרו של ההסכם היה הכרה בחובתם של יהודי ארצות הברית להיות נאמנים לארצות הברית בלבד והתחייבותו של בלאושוטיין לתמוך במדינה הצעירה. באופן דומה אבא הלל סילבר, המנהיג הציוני האמריקני החשוב ביותר בשנות הארבעים, ביקש לעצב את ישראל, ובפרט את מערכת היחסים בינה ובין יהדות ארצות הברית, כך ששגשוגה של הציונות האמריקנית ימשיך לאחר הקמתה של ישראל.²

הייחוד בפעולתו של הקונגרס היהודי העולמי נבע מהרצון של מנהיגיו לא להסתפק בעיצוב מערך היחסים בין מדינת ישראל ובין יהודי ארצות הברית, אלא לפעול במרץ ובנחישות בעולם היהודי בכלל, ובארצות הברית בפרט, למען שיקומה של הפזורה היהודית באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה.

ועידת היסוד של הקונגרס היהודי העולמי התכנסה בז'נבה באוגוסט 1936, והשתתפו בה 280 נציגים מ־32 ארצות. זה היה ארגון חדש, אבל שורשיו האידיאולוגיים היו נטועים בשינויים שעברו על הקהילות היהודיות בארצות הברית ובאירופה בעקבות מלחמת העולם הראשונה והצהרת בלפור. הקונגרס היהודי העולמי נועד להמשיך את המסורת של הקונגרס היהודי האמריקני, שנוסד בשנת 1918, ושל ועד המשלחות היהודיות, שהוקם בשנת 1919, ולהיות ארגון התנדבותי המייצג קהילות וארגונים יהודיים מן העולם כולו בפני רשויות ממשלתיות ובפני מוסדות בין־לאומיים, וכן לעודד התפתחות חיי חברה ותרבות בקהילות היהודיות ברחבי העולם. מייסד הקונגרס היהודי העולמי ונשיאו הראשון היה סטיבן וייז (Wise), רב רפורמי מחשובי המנהיגים הציונים בארצות הברית ופעיל במפלגה הדמוקרטית.³

בשנת 1933 הפיצה ועדת ההקמה של הקונגרס היהודי העולמי בארצות הברית, במשותף עם הקונגרס היהודי האמריקני, איגרת פומבית שהציגה בפני הציבור היהודי האמריקני את הכוונה להקים את הארגון וסיפרה על אודות הרקע האידיאולוגי שהוביל לזימה.⁴ נקודת המוצא של מייסדי הקונגרס היהודי העולמי היתה מצב יהודי העולם בשנת 1933, שלדידם הבהיר מעל לכל

2 ראו: פלדשטיין, קשר גורדי, עמ' 67-105. לדיון נרחב בנוגע לפעולותיו של סילבר בהקשר של הקמת מדינת ישראל ראו: זהר שגב, 'ציוני ארצות הברית במדינת ישראל בשנות החמישים - אופוזיציה פוליטית ואלטרנטיבה ליבראלית', עיונים בתקומת ישראל, 12 (2002), עמ' 493-519.

3 למידע כללי על הקונגרס היהודי העולמי ראו: Leon A. Kubowitzki, *Unity in Dispersion*, A History of the World Jewish Congress, Institute of Jewish Affairs of the World Jewish Congress, New York 1948; Isaac I. Schwarzbart, *25 Years in the Service of the Jewish People, A Chronicle of Activities of the World Jewish Congress August 1932-February 1957*, [n.p., New York] 1957. שתיים מהדמויות המרכזיות הנוספות שפעלו למען יסוד הארגון הן המנהיג הציוני ליאו מוצקין ויושב ראש ההסתדרות הציונית האמריקנית לשעבר לואי ליפסקי.

לביטוי מרכזיותה של ארצות הברית ראו: מכתב נחום גולדמן לאלעזר קפלן, גזבר הסוכנות באותן שנים, 11.1.1943, הארכיון הציוני המרכזי בירושלים (להלן: אצ"מ) Z6/2755. על התלות הכלכלית המוחלטת בארצות הברית ראו: מכתב נחום גולדמן לסטיבן וייז, 17.12.1936, מסמכי הקונגרס היהודי העולמי בארכיון היהודי המרכזי סינסנטי - ארצות הברית (להלן: ארכיון סינסנטי) 1/1-A 361. לספרות על וייז ראו לדוגמה: Melvin I. Urofsky, *A Voice that Spoke for Justice, The Life and Times of Stephen S. Wise*, State University of New York Press, Albany, NY 1982.

4 איגרת ועדת ההקמה של הקונגרס היהודי העולמי, 26.10.1933, ארכיון סינסנטי 4/40-A 361.

ספק, ליהודים וללא־יהודים, שהפזורה היהודית היא ישות נבדלת בעלת גורל משותף. להערכת כותבי האיגרת, מאז הצהרת בלפור ההכרה הבין־לאומית בצורך לכונן בית לאומי ליהודים בארץ ישראל אינה סותרת הכרה בקיומה של ישות יהודית בפזורה, אלא מחזקת אותה. הבית הלאומי בארץ ישראל והפזורה היהודית הם שני צדדים של אותו מטבע. אלו הם שני קווים מקבילים של התפתחות הלאומיות היהודית המתקיימים זה לצד זה ומזינים זה את זה.⁵

סוגיית ארץ ישראל עלתה גם בהמשך האיגרת. ראשי הקונגרס היהודי העולמי לא התעלמו מהיותה של ישראל ארץ קולטת הגירה, אבל הם הדגישו שלדעתם ההגירה היהודית מאירופה לארץ ישראל היא בעלת מאפיינים אידאולוגיים, ולכן אינה צריכה להיות מטופלת בידי הקונגרס היהודי העולמי, שמשימתו היא מציאת פתרון רחב היקף להמוני היהודים במזרח אירופה ובמרכזה. לדעתם, לא היה אפשר למצוא תשובה למצוקות יהדות מזרח אירופה בארץ ישראל.⁶ חשוב להדגיש שהקונגרס היהודי העולמי הוגדר ארגון בין־לאומי, אבל למעשה פעל כארגון יהודי אמריקני, ומרכזו היה בארצות הברית. משרדי הקונגרס היהודי באירופה ובדרום אמריקה מומנו על ידי מקורות אמריקניים, והם דיווחו על פעולתם לראשי הקונגרס בארצות הברית. נחום גולדמן, שותפו של וייז לייסוד הקונגרס היהודי העולמי, העריך בשנת 1939 שהמקור היחיד לתקצוב פעולות הארגון בכלל, ובאירופה בפרט, הוא ארצות הברית. הוא הדגיש שהיזמה להקמת הקונגרס היהודי העולמי מקורה בארצות הברית, והעצים את אחריותם של מנהיגים יהודים אמריקנים, ובמיוחד את זו של וייז, כמייסד הקונגרס היהודי העולמי, להשיג המשאבים הנחוצים להמשך תפקודו של הארגון על רקע חומרת מצבם של יהודי אירופה. תנאים אלו התקיימו כבר לפני מלחמת העולם השנייה, ומסיבות מובנות הוחמרו לאחר פרוץ המלחמה.⁷ התמיכה בקהילה היהודית בארצות הברית ובעולם ככוח פוליטי באה לידי ביטוי מעשי בהקמת הקונגרס היהודי העולמי בשנת 1936, ולא במקרה הוקם הקונגרס באותה תקופה. עליית

5 איגרת ועדת ההקמה, 26.10.1933, ארכיון סינסנטי 361-A/40-4.

6 איגרת ועדת ההקמה, 26.10.1933, ארכיון סינסנטי 361-A/40-4. למסמכים נוספים ברוח זו ראו: חוברת שאלות ותשובות, 1934 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361-A/40-4; הוראס קאלן בוועדת ההכנה של הקונגרס היהודי העולמי, 20-23.8.1934 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361-A/40-5.

7 מכתב גולדמן לווייז, 30.5.1939 (המכתב נשלח מפרז), ארכיון סינסנטי 361-A/9-6. אריה טרטקובר התייחס לסוגיה זו. טרטקובר, יליד גליציה, היגר לארצות הברית בשנת 1939 ושימש יושב ראש ועדת הסעד והרווחה של הקונגרס וסגן מנהל המכון לעניינים יהודיים. בשנת 1946 עלה לארץ ישראל. היה פרופסור באוניברסיטה העברית בתחום הסוציולוגיה היהודית, ובמקביל המשיך למלא תפקידים בקונגרס היהודי העולמי. בין השאר עמד בראש מחלקת התרבות של הארגון, ושימש יושב ראש האגף הישראלי של הקונגרס. אריה טרטקובר, טיוטה שלא פורסמה לספר אודות הקונגרס היהודי העולמי, עמ' 2, (ללא תאריך), אצ"מ 6C/352. נוסף לכך, הדגיש טרטקובר את ההאחדה בין הקונגרס היהודי העולמי לקונגרס היהודי האמריקני: 'עם העברת המשרד הראשי של הקונגרס לניו יורק קמה ממילא שותפות פעולה בינו לבין הקונגרס היהודי האמריקני. שני המוסדות העיקריים של הקונגרס בימים ההם, המחלקה לעזרת יהודי אירופה והמכון לעניינים יהודיים, שניהם התנהלו הראשון למעשה והשני גם מבחינה פורמאלית במשותף [...] ד"ר וייז עמד בראש שני המוסדות גם יחד'. ראו: שם, עמ' 7. נוסף לכך ראו: הודעה רשמית של הנהלת הקונגרס היהודי העולמי בניו יורק בנוגע להעברת הפעילות לארצות הברית, 1.8.1940, ארכיון סינסנטי 361-A/5-2. ברוח דומה ראו תזכיר של הנהלת הקונגרס היהודי העולמי בנוגע לפעילות הקונגרס מפרוץ המלחמה (ללא שם מחבר), 31.5.1940, ארכיון סינסנטי 361-A/5-1.

הנאצים לשלטון בגרמניה בשנת 1933 הבהירה את הצורך בארגון יהודי שעיקר מטרתו מאבק למען זכויות היהודים בארצות מושבם ופעילות פילנתרופית ממוסדת למענם. בה בעת מצבם הקשה של יהודי מזרח אירופה ובמרכזו התעמולה האנטי-יהודית, שמקורה בגרמניה, העצימו את תחושת הסולידריות היהודית והגבירו בהדרגה את נכונותם של יהודי ארצות הברית לפעול כקבוצה אתנית מאורגנת למען מטרות יהודיות. תהליכים היסטוריים אלו שימשו מצע נוח להפעלת הקונגרס בזירה האמריקנית, שהיתה אז המקום היחיד שהיה אפשר לנהל בו פעילות יהודית משמעותית ובעלת עצמה פוליטית.

מייסדי הקונגרס היהודי העולמי הבהירו בהזדמנויות רבות שהחמרה במצבם של יהודי אירופה היתה זרז להקמת הארגון. בין השאר הם הזכירו את ההכרח להיאבק בתעמולה הנאצית המתגברת, והדגישו שפתרונות מן העבר כגון הגירה אינם אפשריים. המציאות של שנות השלושים חייבה פעילות יהודית מאורגנת, מאוחדת, בעלת מאפיינים פוליטיים ובהיקפים חסרי תקדים. להערכת מחברי המסמך, ההכרה הבין-לאומית בהכרח להקים בית לאומי יהודי בארץ ישראל, כפי שזו באה לידי ביטוי בהצהרת בלפור ובהחלטות חבר הלאומים, מלמדת על נכונות עקרונית להכיר בזכויות היהודים כמיעוט, ולכן אינה מחלישה אלא מחזקת את נכונותה של המערכת הבין-לאומית להכיר בזכויות היהודים כמיעוט גם באירופה. בנוסף, הבהיר משבר יהדות אירופה למנהיגי העולם שיש למצוא פתרון הולם לשאלת יהודי אירופה. כותבי המסמך הצביעו על הדמיון בתהליכי ההדרה של היהודים בארצות שונות, וטענו כי אין מדובר בתהליך בעל אופי לאומי, אלא בתופעה כלל-עולמית המחייבת תגובה יהודית בין-לאומית ופתרון חוצה גבולות.⁸

ברוח דומה, במהלך כינוס הכנה של הקונגרס היהודי העולמי בקיץ 1934 בז'נבה, תיאר נחום גולדמן את חומרת מעמדם של יהודי גרמניה אחרי עליית הנאצים לשלטון, וציין את גל האנטישמיות השוטף את העולם ואת מצבם הקשה של יהודי רוסיה הסובייטית. להערכתו, זה היה רצף אירועים דרמטי שלא היה כדוגמתו בתולדות היהודים בעת המודרנית, וככזה הוא

8 ראו: נייר עמדה של ועדת ההכנה של הקונגרס היהודי העולמי בארצות הברית, 26.10.1933, ארכיון סינסנטי 361-A/40, הצהרת תמיכה של לואי ליפסקי, ממנהיגי הציונות האמריקנית בקונגרס היהודי העולמי. ליפסקי קושר בין הצורך בהקמת הארגון לאירועים באירופה: הצהרת התמיכה של ליפסקי, 9.5.1938, ארכיון סינסנטי 361-A/9. על פעילות פוליטית של הקונגרס באירופה בשנות השלושים, כולל פעילות ציבורית נגד גרמניה, הפגנות בארצות הברית, מפגשים עם שרי החוץ של פולין, רומניה, איטליה וצ'כיה: סקירה סודית של הפעילות הפוליטית של הנהלת הקונגרס היהודי העולמי 1937 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361-A/5; תזכיר בנושא יהודי מזרח אירופה לחבר הלאומים, 14.3.1937, ארכיון סינסנטי 361-A/9. בדבר קשרים ותמיכה באופוזיציה בפולין, ראו: מכתב נחום גולדמן לוויין, מאי 1937 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361-A/27. נוסף לכך, פרוטוקול פגישת נחום גולדמן עם השגריר הפולני בושינגטון הכוללת איומים בפעילות בארצות הברית נגד פולין, אם לא תשתנה המדיניות נגד היהודים: פרוטוקול הפגישה, 19.1.1939, ארכיון סינסנטי 361-A/1. תיאור הפעילות באירופה ובה פגישות עם מנהיגים שונים בארצות הברית ובבריטניה ועם הממשלה הפולנית הגולה, וכן שיתוף פעולה עם הצלב האדום ועם ארגונים לא ממשלתיים אחרים בנוגע להעברת אספקה ליהודי פולין: פרוטוקול סודי של פגישת אנשי הקונגרס באירופה, 6.12.1939, ארכיון סינסנטי 361-A/7.

מחייב תגובה יהודית הולמת, שהקמת הקונגרס היהודי העולמי אמורה להוות את הנדבך העיקרי שלה.⁹ ראשי הקונגרס היהודי העולמי הבהירו שעומק משברה של יהדות אירופה מחייב הקמת ארגון נרחב המקיים תשתית ביורוקרטית עצמאית.

הקונגרס היהודי העולמי היה אמור להקים נציגויות בכירות האירופיות המרכזיות, ואילו התשתית בארצות הברית היתה אמורה לספק את המימון הנדרש. ניסיונם של גולדמן ווייז בתנועה הציונית חזק אצלם את ההכרה שרק מערכת מנהלתית המעסיקה אנשים ראויים בשכר מלא תאפשר פעילות אפקטיבית. לדעתם, כמה מהכשלים של התנועה הציונית, ובייחוד הליקויים ביכולותיה לפעול למען יהודי אירופה, נבעו מדפוס הפעילות ההתנדבותיים של מקצת הפעילים הציונים, שלא תאמו את המציאות המשתנה באירופה במחצית שנות השלושים, ומהתמקדותה של התנועה בזירה הארץ-ישראלית.¹⁰

רוג'רס ברובייקר (Brubaker) כתב על אודות האתגרים המורכבים העומדים בפני ארגון התנדבותי המייצג מיעוט אתני המפוזר במדינות שונות. ארגון כזה מעוניין לפעול את פעולתו ולהיתפס כמייצג הבלעדי של רוב המשתייכים לאותו מיעוט. להערכתו של ברובייקר, מודל כזה אינו יכול להתקיים בפועל בגלל שתי סיבות: ראשית, הגיוון הרב הקיים בדרך כלל בקרב הקבוצה האתנית אינו מאפשר ייצוג אחיד; שנית, חברי הקבוצה האתנית, המפוזרים בארצות השונות, מוטרדים בעיקר מבעיות קיומיות שאינן קשורות בהכרח להיותם קבוצת מיעוט. מלבד זאת, גם אם הבעיות הקיומיות מקורן בתנאי החיים של מיעוט אתני, קיימים הבדלים של ממש בצרכיו של אותו מיעוט במדינות שונות, ולעתים אף ניתן לזהות צרכים שונים בקרב בני המיעוט האתני הנמצאים באותה מדינה.¹¹

מייסדי הקונגרס היהודי העולמי לא הכירו את טענותיו של ברובייקר, אבל להערכתם, סיפורה של יהדות אירופה בשנות השלושים היה שונה ואפשר לארגונם להתמודד עם האתגרים הנדרשים מארגון אתני בין-לאומי מייצג. לדעתם, משבר יהדות אירופה, שמשמעותו היתה הדרת היהודים מהחיים הפוליטיים, הכלכליים, התרבותיים והחברתיים, יצר מציאות שבה התמודדו כל היהודים עם בעיות דומות. המשבר הקשה ותקיפותיהם של היהודים לא היו מנת חלקן של קהילות יהודיות ספורות בארצות שונות, אלא זו היתה תופעה כללית, שבשונה ממצבם של מיעוטים אתניים אחרים, חייבה תשובה בעלת אופי אתני חוצה גבולות. יהודי גרמני, פולני או רומני לא התמודד עם מצוקות כלכליות ופוליטיות הקשורות רק למקום מושבו, אלא עם תופעה כלל-אירופית. לכן, בשונה מקבוצות מיעוט אחרות, קיומו של ארגון בין-לאומי היה חיוני ליהודים במחצית השנייה של שנות השלושים.

המידע הדרמטי על אודות תהליך 'הפתרון הסופי' וניצחון בעלות הברית על הנאצים ובעלי בריתם לא השפיעו על השקפתם של מנהיגי הקונגרס היהודי העולמי בדבר הצורך בקיום פזורה

9 ראו: פרוטוקול ישיבת הפתיחה של ועדת ההכנה של הקונגרס, 8.8.1936, ארכיון סינסנטי 361 A-40/5.
10 מכתב גולדמן לווייז, 30.5.1939, ארכיון סינסנטי 361 A-9/6. בנוגע למאפיינים הארץ-ישראליים בפעילותה של התנועה הציונית ראו: נאום וייז בוועידת היסוד של הקונגרס היהודי העולמי, 8.8.1936, ארכיון סינסנטי 361 A-40/8.

11 Rogers Brubaker, *Ethnicity without Group*, Harvard University Press, Cambridge, MA and London 2004, pp. 22-24

יהודית משמעותית בצדה של המדינה היהודית העתידה לקום, ואף לא השפיעו על שאיפתם להעצים את הזהות האתנית היהודית בפזורה. הדאגה הכנה לגורל הניצולים היהודים באירופה היתה משולבת בהכרה שתהליך השיקום לא התמצה במציאת פתרון אישי לניצולים, אלא השפיע על עיצוב העולם היהודי שלאחר המלחמה.

נאומו של וייז לפני האגף האירופי של הקונגרס היהודי העולמי בשנת 1945 מבטא את ההשקפה שלפיה יש הכרח בקיומו של הקונגרס לצד התנועה הציונית ובחלוקת התפקידים בין שתי התנועות בעולם היהודי.¹² וייז ציין שיש להגדיר את יהודי העולם עם אחד שלבניו אמונה ועתיד משותפים. שתי הבעיות העיקריות שהעם היהודי התמודד עמן לאחר מלחמת העולם השנייה היו פתיחת שערי ארץ ישראל לעלייה וחיידוש החיים היהודיים בארצות ששוחררו לאחר המלחמה. וייז ציין שהקונגרס היהודי העולמי פעל במלוא כוחו למען פתיחת שערי ארץ ישראל, והעמיד את עצמו לרשות התנועה הציונית במאבקה הצודק. הוא שיבח את התנועה הציונית בכלל, ואת היישוב היהודי בארץ ישראל בפרט, והדגיש את החשיבות האדירה שיש לקהילה בת 600,000 יהודים בארץ ישראל כבסיס להמשך הקיום היהודי לאחר השואה. אלא שלמרות חשיבותה של התנועה הציונית בנושא ארץ ישראל, לדבריו, בנוגע לחידוש החיים היהודיים באירופה - הקונגרס היהודי העולמי הוא הגוף היחיד שהיה מסוגל לבצע זאת. הוא הדגיש שפעילותו של הקונגרס היהודי העולמי למען הצלחת שתי המשימות - הקמת מדינה יהודית ושיקום החיים היהודיים באירופה - היא רבת־משמעות, וקוראת תיגר על אלה הרואים בציונות את הפתרון היחיד לבעיות היהודים, ומתנגדים לארגון החיים היהודים בפזורה. לדעתו, ציונותו אינה מונעת ממנו לעסוק בבעיות הקיום היהודי בעולם כולו.

במהלך הנאום כולו השווה וייז את התנועה הציונית לקונגרס היהודי העולמי, והסביר שרבים התנגדו לשתי התנועות, בעולם היהודי והלא־יהודי. הוא ציין שכמו שבתחילת המאה ה־20 התבררה לכולם חשיבותה של התנועה הציונית, כך בעתיד יתברר הצורך הממשי בקונגרס יהודי עולמי. השוואת התנועה הציונית לקונגרס מלמדת על רצונו של וייז לעצב את הקונגרס היהודי העולמי בדמותה של התנועה הציונית - כארגון כלל־עולמי בעל מערך מוסדות משוכלל המייצג את כל יהודי העולם ומוכר במערכת הבינ־לאומית.¹³

הקונגרס היהודי העולמי פעל באירופה במנעד רחב בניסיון לחדש את החיים שם וליישב מחדש עקורים וניצולים יהודים שבחרו לחזור לקהילותיהם. מערכות של הכשרת פעילים

12 נאום וייז בוועידת האגף האירופי של הקונגרס היהודי העולמי (לא צוין מקום ההתכנסות), 19.8.1945, ארכיון סינסנטי 361-A/9-10.

13 וייז 19.8.1945, ארכיון סינסנטי 361-A/9-10. בחירתו של וייז ליצור הקבלה בין התנועה הציונית לקונגרס היהודי העולמי מלמדת שבשנת 1945 בעיני וייז ומאזיניו היתה התנועה הציונית סיפור הצלחה שאפשר להציגו כמודל לחיקוי ורכיביו המרכזיים ברורים לכול. השקפותיו של וייז קיבלו ביטוי מעשי בפרסום רשמי שהציג את תכנית העבודה של הקונגרס ב־1946, והדגיש את ייחודו של הקונגרס לעומת התנועה הציונית. ראו: תכנית עבודה של הקונגרס היהודי העולמי נובמבר 1946 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361-A/5-6. ההשקפה בנוגע לשילוב במטרות הקונגרס היהודי העולמי בין ארץ ישראל ליהדות התפוצות התגלתה גם בשלבים מוקדמים יותר. ראו: תזכיר של הנהלת הקונגרס היהודי העולמי לחבר הלאומים המציג בבירור שילוב זה. ראו: תזכיר הנהלת הארגון לחבר הלאומים, 16.12.1936, ארכיון סינסנטי 361-A/1-2.

קהילתיים ועובדים חברתיים הוקמו בארצות הברית ובאירופה במטרה לחדש את מרקם החיים היהודיים בארצות השונות, תכניות חינוכיות לילדים ולמבוגרים גובשו כדי לשלב את הבוגרים בחיים האירופים, ונוהל תהליך משפטי וציבורי מורכב כדי להחזיר לידי הקהילות היהודיות, ובפרט במזרח אירופה, את הרכוש הקהילתי שנגזל במהלך המלחמה, ועל בסיסו לכוון מחדש את החיים שם.

פעילותו של הקונגרס היהודי העולמי למען עיצוב זהות לאומית בפזורה היהודית לאחר מלחמת העולם השנייה לא הצטמצמה לחיים הפנים-קהילתיים. בניירות עמדה, בנאומים ובמכתבים הוצג הארגון כמייצג את הרוב המכריע של יהדות העולם לאחר השואה. בהתאם לכך ניהל הארגון, על מוסדותיו וועדותיו, מגעים אינטנסיביים עם האו"ם, ובשנת 1947 זכה להכרה רשמית כארגון לא ממשלתי במעמד מיעוץ, מהלך שנתן גושפנקה חוקית וציבורית למעמדו הייחודי בקרב כלל הארגונים היהודיים בעולם.¹⁴

בעת פעילותו הפנים-קהילתית והתנהלותו מול האו"ם הקים והפעיל הקונגרס היהודי העולמי גוף מחקר שסיפק למוסדות הארגון, לארגונים בין-לאומיים ולמשלחות נתונים על אודות יהודי העולם, ופעל לשילוב היהודים במערכת העולמית שלאחר מלחמת העולם השנייה. המכון לעניינים יהודיים (Institute of Jewish Affairs) היה אחראי לפעילות המחקרית. את מכון המחקר הקים בשנת 1941 ד"ר יעקב רובינסון, שהיה משפטן, יועץ משפטי של הסוכנות היהודית ונציג הקונגרס היהודי העולמי באו"ם. רובינסון מילא תפקיד חשוב בעבודתו המחקרית של המכון, שהוקם בתקופת מלחמת העולם השנייה, והיה חלוץ באיסוף נתונים על גורל יהודי אירופה בתקופת השואה. במקביל פעלו חוקרי המכון ליצירת תשתית מחקרית לדיונים בקרב ההנהגה היהודית והבין-לאומית על גורל היהודים לאחר המלחמה.

מסמכי הקונגרס היהודי העולמי מלמדים שחשיבותו של המכון חרגה מהפעילות המחקרית, והוא היה לאמצעי מרכזי במאבק על עיצוב הקיום היהודי לאחר המלחמה בהתאם להשקפת עולמם של ראשי הארגון. תולדות חייו של המייסד רובינסון ופעילותו במסגרת הקונגרס היהודי העולמי מגלמות את השינויים וההתפתחויות במעמדו של הארגון בשנות המלחמה ובהשקפת עולמם של ראשי הקונגרס היהודי העולמי בנוגע לדרך הראויה שבה יש להיות מעורבים בפעילות יהודית בתקופת המלחמה, לאחר שהקשר של הקמת מדינת ישראל.

רובינסון נולד בליטא ולמד בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת ורשה. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס לצבא הרוסי ונפל בשבי הגרמני. בתקופת שהייתו במחנות השבויים התגלתה לראשונה נטייתו לפעילות ציבורית, והוא שימש פעמים רבות דוברם של שבויי המלחמה, היהודים והרוסים כאחד. עם חזרתו לליטא לאחר המלחמה שילב בין ניהול פרקטיקה פרטית כמשפטן ופעילות ציבורית. בין השאר נבחר רובינסון לפרלמנט הליטאי ושימש יועץ משפטי של משרד החוץ הליטאי. בתפקיד זה עסק רבות בבעיות הסבוכות הקשורות למעמדה של ליטא במסגרת הסכמי השלום שנחתמו לאחר מלחמת העולם הראשונה.

ב-1940, לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, הצליח רובינסון להגיע לארצות הברית עם

14 דיון נרחב בסוגיות אלו ראו: זהר שגב, 'לאומיות של פזורה: הקונגרס היהודי העולמי, יהודי ארצות הברית ושיקום יהדות אירופה לאחר השואה', ציון, רבעון לחקר תולדות ישראל, 75 (2010), עמ' 153-182.

בני משפחתו והשתלב מיד בפעילותו של הקונגרס היהודי העולמי. לאחר שהקים עם אחיו נחמיה את המכון לעניינים יהודיים, המשיך בפעילות מחקרית במסגרת המוסד ופרסם ב־1943 את מחקרו הראשון באנגלית, 'Were the Minorities Treaties a Failure?'¹⁵ שעסק באופן ביקורתי בחוזי המיעוטים שנחתמו במסגרת הסכמי השלום שלאחר המלחמה. העשייה המחקרית ביקשה לבחון את הפתרונות האפשריים למצוקות יהודי אירופה לאחר שתסתיים מלחמת העולם השנייה על בסיס פרספקטיבה היסטורית רחבה, יהודית ולא־יהודית.

בוועידת סן פרנסיסקו (אפריל-יוני 1945), שבה נוסחה מגילת האומות המאוחדות, פעל רובינסון מטעם משלחת הקונגרס היהודי העולמי, שהיתה במעמד של משקיפה, למען נושא זכויות האדם, ותרם בסוגיה זו גם למשלחת הסוכנות היהודית. השלב הבא בפעילותו הציבורית של רובינסון נוגע למשפטי נירנברג. רובינסון ייעץ בנושאים יהודיים לשופט רוברט ה. ג'קסון (Jackson), שעמד בראש צוות הקטגוריה מטעם ארצות הברית ועסק בפשיעה הנאצית נגד יהודים.¹⁶ הניסיון שרכש במשפטי נירנברג והמידע הרב שצבר במכון על אודות גורל היהודים בתקופת השואה היו הבסיס להצטרפותו לצוות התביעה במשפט אייכמן ב־1960.

בשנת 1947, לאחר שממשלת בריטניה העבירה לאו"ם את ההחלטה בנוגע לגורל ארץ ישראל, הצטרף רובינסון בתפקיד יועץ משפטי למשלחת הסוכנות היהודית בניו יורק. הוא המשיך בתפקיד זה במסגרת המשלחת הישראלית עד 1957. רובינסון היה מעורב בהקמת מוסד יד ושם בירושלים בשנת 1953, ומילא תפקיד מרכזי גם בעיצוב הסכם השילומים בין גרמניה לישראל, שנחתם ב־10 בספטמבר 1952. בזמן זה מונה רובינסון ליועץ לוועידת התביעות (Claims Conference), שייסדו נציגים של 23 ארגונים יהודיים בעולם. הוועידה היתה גוף משותף שייצג את העם היהודי מול ממשלת גרמניה, והסכם בינה ובין ממשלת מערב גרמניה נחתם במקביל להסכם עם ממשלת ישראל.¹⁷

סקירת פעילותו הציבורית הענפה של רובינסון מחוץ לגבולות הארגוניים של הקונגרס היהודי העולמי משקפת למעשה את המטרות שעמדו לנגד עיניהם של רובינסון ושל ראשי הקונגרס היהודי העולמי בניו יורק עת הקימו את המכון לעניינים יהודיים. הידע המשפטי, ההיסטורי

Jacob Robinson, et al., *Were the Minorities Treaties a Failure?*, Institute of Jewish Affairs of the American Jewish Congress and the World Jewish Congress, New York 1943

Mark A. Lewis, 'The World Jewish Congress and the Institute of Jewish Affairs at Nuremberg: Ideas, Strategies, and Political Goals, 1942-1946', *Yad Vashem Studies*, 36 (2008), pp. 181-210. במוסדות הקונגרס היהודי העולמי הושמעה ביקורת חריפה על פעילות הסוכנות היהודית בהקשר של משפטי נירנברג. ראו למשל מכתב סטיבן וייז למשרד ההגנה האמריקני בנוגע לשליחת נציגי הקונגרס היהודי העולמי לנירנברג: מכתב וייז למשרד ההגנה האמריקני, 17.10.1945. ארכיון סינסנטי B-1 / 8 361; דיווח סודי של רובינסון לצוות המכון לעניינים יהודיים על משפטי נירנברג, 6.12.1945. ארכיון סינסנטי C 361 / 14-16.

נתונים על רובינסון ועל המכון ראו בהודעה לעיתונות שהפיץ הקונגרס בעקבות מינויו של רובינסון ליועץ ועדת האומות המאוחדות לזכויות אדם בשנת 1947: הודעה לעיתונות, 1947 (ללא תאריך מדויק). ארכיון סינסנטי 1947, C 361 / 14-26. נוסף לכך ראו: שבתאי רוזן, פרופסור למשפט בין-לאומי ודיפלומט ישראלי, 'סגורו הגדול של עם ישראל, לזכרו של יעקב רובינסון', *גשר*, 4, 3 (1978), עמ' 91-101.

והפוליטי שרובינסון ושותפיו רכשו בזמן הפעילות המחקרית במכון שימש להפצת השקפת העולם של הקונגרס היהודי במהלך המלחמה ואחריה. המטרה שעמדה לנגד עיני רובינסון ושותפיו היתה מעורבות אינטנסיבית בתהליך עיצובו של העולם היהודי שלאחר המלחמה. הם תמכו בהקמתה של מדינה יהודית במסגרת ההסדרים הפוליטיים שלאחר המלחמה במקביל להבטחת המשך קיומה של פזורה יהודית בעלת מאפיינים אתניים ייחודיים בעולם כולו כחלק מתהליך בין-לאומי כולל של חיזוק זכויות המיעוטים ושמירה על זכויות אדם באשר הם. אם כן, רובינסון פעל מטעם האו"ם למען הקמת מדינת ישראל, אבל הוא לא ראה בה את חזות הכול ונאבק למען זכויות מיעוטים, והבטיח את מעמד יהדות התפוצות בפעילותו בוועידת התביעות.

ב־1941 הציג רובינסון בפני קוראי שבועון הקונגרס את המכון לעניינים יהודיים.¹⁸ הוא הסביר שלכל המעצמות באירופה יש מוסדות מחקר מיוחדים שתפקידם להביא נתונים עובדתיים למערכת הפוליטית ולאפשר למקבלי ההחלטות לפעול בצורה מושכלת יותר. לעומת זאת, 17 מיליון יהודי העולם לא הצליחו ליצור מוסדות מחקר דומים, למרות הבעיות הקיומיות הסבוכות שהיו מנת חלקם. דווקא מורכבות החיים היהודיים, בפרט באירופה, מחייבת את הקמתו של מכון מחקר שיספק מידע חיוני למנהיגי העם היהודי ולמערכת הביין-לאומית, שעתידה לנסות ולמצוא פתרונות לבעיה היהודית לאחר המלחמה. מובן שרובינסון ידע על מוסדות המחקר האקדמיים שפעלו בארץ ישראל ובעולם היהודי, אלא שלדידו מוסדות אלו לא סיפקו בעבר את הנתונים הנחוצים, וגם בעתיד לא יוכלו לפעול כספקי מידע עבור מקבלי ההחלטות בעם היהודי.

רובינסון הקדים להשיב לטוענים בזכות הקמתו של המכון בארץ ישראל, ולא בארצות הברית, וטען שמכיוון ששדה פעילותו של המכון הוא הפזורה היהודית נכון יותר מסיבות אידאולוגיות ומעשיות למקם אותו בניו יורק. הפעילות בניו יורק תקל להשיג נתונים מחקריים, תאפשר קשר רציף עם מוסדות בין-לאומיים ותתרום לקשר בלתי אמצעי בין המכון לפזורה היהודית, שהיא שדה המחקר שלו ואת מנהיגיה הוא אמור לשרת.¹⁹ רובינסון הדגיש שפעילותו המחקרית של המכון לא תוגבל לממד התאורטי בלבד, אלא ייבחנו ההתפתחויות היום-יומיות באירופה ויוצעו תכניות מעשיות לשיקום יהודי העולם, ואירופה בפרט. כדי לעמוד במשימות אלו יפעלו במכון מחלקות שיעסקו בהיסטוריה היהודית ב־25 השנים האחרונות, ועל בסיס זה יבחנו את הקיום היהודי בהווה מהיבטים משפטיים, פוליטיים וכלכליים, ואף יציעו פתרונות בסוגיות של הגירה ושיקום.²⁰

דבריו של רובינסון מרתקים ומלמדים על המשמעות הכרוכה בהקמתו של המכון. לא במקרה הציג רובינסון את מכוני המחקר של המעצמות האירופיות כנימוק להקמת המכון. לעם היהודי אין מדינה אירופית משלו, אבל יש לו מאפיינים לאומיים ומערכת פוליטית וביורוקרטית מפותחת המצדיקים ייסוד מוסד מחקר המקביל למכוני המחקר של מדינות אירופה. חשיבותו של המכון לעניינים יהודיים אינה רק היותו סמל ללאומיות היהודית בפזורה, אלא יציקת תוכן

18 יעקב רובינסון בשבועון הקונגרס, 21.2.1941, ארכיון סינסנטי 361 C-86/1.

19 מסמך סודי של רובינסון על המכון לעניינים יהודיים, 29.4.1939, ארכיון סינסנטי 361 A-9/6.

20 ראו: רובינסון בשבועון הקונגרס, 21.2.1941, ארכיון סינסנטי 361 A-9/6.

ממשי למושג המופשט של לאומיות יהודית בפזורה.²¹

המצב הקשה של יהודי אירופה מתחילת שנות הארבעים לא גרם לראשי הקונגרס היהודי העולמי לדחות או להקפיא את התכניות להפעלת המכון, אלא ההפך - מצב החירום והגברת התעמולה האנטי-יהודית חיזקו אצלם את ההכרה בצורך הברור בהקמתו. המשבר חייב אספקת נתונים עובדתיים ואמינים עד כמה שאפשר והכנת תכניות מגירה לעידן שלאחר חיסול הנאציזם. יתרה מכך, להערכתם, דווקא ההתקפות האידאולוגיות והמעשיות נגד יהודי העולם חייבו הקמת מוסד מחקרי-אקדמי שיתרום לחיזוקה של זהות לאומית בפזורה וישיב באופן מובנה, יעיל ומושכל לאויבי היהדות.

מסמך סודי שהכין רובינסון בשנת 1941 הציג את תכנית הפעולה של המכון, והוסיף מידע חשוב בדבר הסיבות שהביאו להקמת מוסד המחקר ותחומי פעולתו.²² רובינסון ידע שהקמת מכון מחקר יהודי בשנת 1941, בעיצומה של המלחמה, עלול להיחשב מותרות, ולכן הדגיש כי ראשי הקונגרס היהודי העולמי חייבים לגלות את האחריות הנדרשת מהם כמנהיגי העם היהודי ולהתכונן לעידן שלאחר המלחמה כדי להבטיח את המשך קיומו של העם היהודי בעתיד. לדידו, המצוקה היהודית המתמשכת מדגישה את אחריותה של הנהגת הקונגרס היהודי עולמי להציג בצורה ראויה ונכונה את הסוגיה היהודית בפני המערכת הבינ-לאומית במסגרת הסדר העולמי החדש שגיבש באירופה ובעולם. מחקריו של המכון לעניינים יהודיים אמורים לספק למוסדות הקונגרס היהודי העולמי עובדות, נתונים מספריים ותכניות פעולה עתידיות שיאפשרו לראשי הארגון להציג בצורה מיטבית את נקודת המבט היהודית לפני המערכת הבינ-לאומית. רובינסון הדגיש שהניצחון על גרמניה יבוא במוקדם או במאוחר, והנחה כזו היא היחידה המאפשרת תכנון כלשהו לעתיד. אלא שהניצחון לבדו לא יבטיח את שמירת זכויות היהודים לאחר המלחמה. רובינסון הגדיר 'נאיביות' את ההנחה שהסבל הנורא של יהודי אירופה יביא ליישוב הסוגיה היהודית באופן 'אוטומטי'. ההנהגה היהודית חייבת להיות מוכנה להתמודדות מול אומות העולם כדי להבטיח את הגורל היהודי. לשם כך יש לקיים עבודת הכנה מדוקדקת שתכלול היכרות עם השינויים הדרמטיים במעמד יהודי העולם ב-25 השנים האחרונות ולימוד קפדני של השגיאות שנעשו בעבר בידי ארגונים יהודיים שייצגו את היהודים בפני המערכת הבינ-לאומית.²³

21 אנתוני סמית כתב על חשיבותם של סמלים לאומיים, ייצוגי אומה ודימוייה המעניקים משמעות מעשית ומוחשית להתפשטות של הלאומיות. Anthony D. Smith, *The Nation in History*, *Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, University Press of New England, Hanover, NH 2000, pp. 52-76. בנדיקט אנדרסון הדגיש את תרומתם החשובה של המפקדים הלאומיים להתפתחות הלאומיות בארצות שהיו בשליטה קולוניאלית. ראו: Anderson R. Benedict, *Imagined Communities Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 1991, pp. 141-147. אריה טרטקובר הדגיש את 'אופיו הלאומי' של המכון. ראו: אריה טרטקובר, טיוטה שלא פורסמה לספר אודות הקונגרס (ללא תאריך), אצ"מ 6C/352, עמ' 11.

22 רובינסון, תכנית פעולה של המכון לעניינים יהודיים, 1941 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361-A/5. נוסף לכך מסמך ההקמה של המכון לעניינים יהודיים כולל פירוט בעלי תפקידים ומחלקות. מסמך ההקמה, 1941 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361-C/68.1.

23 רובינסון, תכנית פעולה, 1941 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361-A/5.3.

רובינסון סיפר שההצעה הראשונית להקמת המכון לעניינים יהודיים הועלתה כבר באפריל 1939, ואושרה בידי מוסדות הקונגרס היהודי העולמי. הכוונה הראשונה היתה להקים את המכון בז'נבה, אבל פרוץ מלחמת העולם הביא להעברת המיזם לניו יורק, ושם הוא החל לפעול ב־1 בפברואר 1941. המכון זכה לתקציב שנתי של 100,000 דולר, נבחר צוות של ארבעה חוקרים והוגדרו מטרותיו העיקריות: איסוף עובדות ונתונים בנוגע למצב יהודי אירופה מ־1914, בדגש מיוחד בגורל יהודי אירופה תחת השלטון הנאצי. חוקרי המכון יקימו ארכיון וספריה נרחבים שיכללו ספרות בנושא זה, עיתונות, פרסומים ממשלתיים, נתונים כלכליים וסטטיסטיים על אודות יהודים בקהילות שונות, ובמיוחד במדינות שבהן מנוהל מאבק כלכלי נגד המיעוט היהודי, ויאספו כל חומר כתוב אחר שיכול לתרום להבנת מצב היהודים ויספק מידע בדבר גורל יהודי אירופה. החוקרים ימתחו ויעבדו את המידע והם יציגו את ממצאיהם בפרסומים ובניירות עמדה שהמכון יפיק. במלאכת החקירה תוקדש תשומת לב מיוחדת לבחינת מעמדם החוקי והפוליטי של היהודים באירופה על רקע השינויים רבי-העצמה שחלו בתחום זה לאחר עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ופרוץ מלחמת העולם השנייה. עניין מעמדם החוקי של היהודים - וזכותם להשתתף, באמצעות ארגונים מייצגים, בתהליך הפוליטי שיתרחש לאחר סיום מלחמת העולם השנייה - הטריד מאוד את רובינסון.

שנתיים לאחר הקמת המכון הדגיש רובינסון שגם אם היהודים רואים בעצמם קבוצה נפרדת, אין בכך כדי לאפשר לנציגיהם להשתתף בתהליך הפוליטי שיעצב את הסדר העולמי שלאחר המלחמה. לדבריו, היה צורך בפעולה סבוכה ועדינה של אנשי המכון לעניינים יהודיים, שיתנו ביטוי משפטי בין-לאומי הולם לייחודם של היהודים ויעזרו בעיצובה של נוסחה שתכיל את זכותם המשפטית של היהודים להשתתף בתהליכים בין-לאומיים. להערכתו של רובינסון, פתרון משפטי כזה ומערכת ארגונית שתיישם את העקרונות המשפטיים לא היו נמצא באותה עת, והסוכנות היהודית, שהיתה ארגון בעל בסיס משפטי בין-לאומי, ייצגה את העם היהודי רק בנוגע לזירה הארץ-ישראלית.²⁴

נוסף לעבודתם המחקרית, אנשי המכון יקימו מעקב אחר הדיונים וההכנות בקרב ממשלות וארגונים בין-לאומיים לקראת ההסדרים שיגובשו לאחר המלחמה. ביטוי מעשי לכך אפשר למצוא בניסיונותיהם של מנהיג הקונגרס היהודי העולמי ליצור שיתוף פעולה בין המכון לגופי המחקר של מחלקת המדינה האמריקנית, כפי שזה בא לידי ביטוי בפגישה בין גולדמן, וייז ותת-מזכיר המדינה סאמנר ואלס (Welles), שהבטיח שמערך המחקר של מחלקת המדינה יקיים יחסי עבודה קבועים וממוסדים עם מכון המחקר של הקונגרס היהודי העולמי.²⁵ בתכנית העבודה של המכון לעניינים יהודיים ניתן מקום נרחב להצגת פעולותיו העתידיות של מכון המחקר בנוגע לסוגיית ההגירה והקולוניזציה. כך כתב רובינסון בהקשר זה:

24 תזכיר של רובינסון בתגובה להערכתו של ליפסקי, שלפיה הגדרתם של היהודים קבוצה היא גורם מספיק לשילובם במערכת הבין-לאומית לאחר סיום מלחמת העולם השנייה. 3.8.1943, ארכיון סינסנטי 361 8/95-B.

25 פרוטוקול פגישה של וייז וגולדמן עם ואלס, 17.2.1941, ארכיון סינסנטי 361 D-16/6.

The Institute, therefore, proposes to study the records of migration during the past twenty – five years and the experiences of that period, especially in connection with the refugee problem. It will study the attempts by governments, free organizations and individuals to bring order and system into an unplanned migration. Open spaces throughout the world and limits of city and country settlement will be carefully studied. Closely related to the migration question is that of colonization. Efforts at Jewish colonization in the past will be studied a plan for Jewish colonization formulated in addition to the rehabilitation of the Jewish National Homeland in Palestine. Looking ahead the Institute will study all available data relative to the form which the post – war Europe is to take, such as greater units (Federations), etc. The opportunities for Jews in this new world order will be considered in detail.²⁶

תכנית העבודה של המכון, ובפרט בסוגיית ההגירה והקולוניזציה, מייצגת את השקפת העולם של מנהיגי הקונגרס היהודי בשנות הארבעים, ומחזקת את הדעה שמנהיגיו לא ראו בכינון ריבונות יהודית בארץ ישראל את חזות הכול, וביקשו לעודד הגירת יהודים לארץ ישראל במקביל לשיקום החיים היהודיים באירופה. אלא שחשיבות המכון חורגת מכך. הקמתו בתקופת המשבר הקשה של שנות הארבעים ורוחב היריעה של המשימות שהוצבו בפניו מלמדים על התפקיד המכריע שמנהיגי הקונגרס ייחסו למכון בעיצוב חייהם של יהודי העולם כמיעוט אתני לאחר סיום המלחמה. איסוף הנתונים המגוונים, ניתוחם והצעת תכניות פעולה חייבו פעולות מחקריות וביורוקרטיות רחבות היקף, שרובינסון ושותפיו העריכו שלא היו יכולות להתבצע על ידי שום גורם אחר בעולם היהודי ובתנועה הציונית בשנות הארבעים.

המידע הדרמטי על אודות הרצח ההמוני של יהודי אירופה ותכנית הפתרון הסופי של הנאצים הביא לשינוי מהותי בתכנית המחקר של המכון, ומשנת 1942 נדחקו הצדה גיבוש ניירות העמדה והתכניות לתקופה שלאחר המלחמה, וההתמקדות היתה באיסוף מידע על גורל יהודי אירופה, קטלוגו, עריכתו והפצתו לציבור הרחב ולמקבלי ההחלטות בקרב בעלות הברית. איסוף המידע על גורל יהודי אירופה בתקופת השואה היה דרמטי ובעל חשיבות מכרעת עבור צוות המכון והקונגרס היהודי, וראוי לדיון מחקרי נפרד.²⁷

אנשי המכון פעלו מתוך תחושת אחריות וראו את עצמם כמי שיש להם הזכות והחובה לפעול בשמם של יהודי העולם למען תיעוד מה שהתרחש באירופה ולמען עיצוב דפוסי הנצחה ייחודיים לקראת סיום המלחמה ואחריה. בשל מיקומו של המכון בניו יורק אנשיו היו רחוקים מאימי המלחמה, אבל זכו למידע עדכני על אודות המתרחש באירופה בזכות

26 ראו: תכנית הפעולה של רובינסון, לעיל הערה 22.

27 ראו למשל: דיווח ממשרד הקונגרס בז'נבה שכותרתו: 'מצב היהודים בגנראל גוברנמנט' 8.10.1942, ארכיון סינסנטי 361 H-287/12.

הקשרים ההדוקים בין הנהלת הקונגרס היהודי העולמי בניו יורק למשרדי הארגון באירופה. ההתפתחויות והשינויים בדפוסי הפעולה של המכון באו לידי ביטוי ברור בדבריו של רובינסון בשנת 1946:

When the Institute was established for the purpose of postwar planning, its primary concern was European Jewry. At that time Europe was still the greatest center of Jewish life both in number and in importance. The initial assumption was that, after the war, we should have to deal with approximately the same number and distribution of Jews as prior to the war. In the course of 1941-1942, the situation changed radically. It became obvious that it would be useless to continue planning on the basis of the pre-war Jewish community in Europe. Furthermore, since current information was both vague and contradictory, it was imperative that our organization take the lead in establishing the facts. Although we did not for a single moment discontinue our thinking and planning with regard to postwar problems, inadvertently the emphasis shifted to a realistic appraisal of the situation as it appeared at any given moment.²⁸

דבריו של רובינסון ב־1946 היו קצה קרחון של פעילות מחקרית ענפה שחשפה בצורה מקיפה ומאורגנת את מכלול הפעילות של הנאצים נגד יהודי אירופה. סיכום מחקרי המכון פורסם בכמה ספרים עבי כרס שיצאו לאור בתקופת המלחמה. פעילותם של הנאצים נגד היהודים לאחר עלייתם לשלטון בגרמניה ב־1933 עד 1943 הוצגה בשלושת הספרים שחיבר צוות המכון בראשותו של רובינסון: *Jews in Nazi Europe, 1941; Hitler's Ten Years War on the Jews, 1943; Starvation Over Europe, 1943*.

במקביל פרסמו אריה טרטוקבר וקורט גרוסמן (Grossmann) מחקר על אודות בעיית הפליטים היהודים, *The Jewish Refugee (1933-1944)*.²⁹

המחקר בדבר מצבם של יהודי גרמניה ואירופה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה ובמהלכה שימש לא רק למטרות תיעוד והנצחה, אלא גם לצורך יצירת תשתית ראיות שתשמש במהלך משפטיהם של פושעי המלחמה. סוגיית שפיטתם של נאצים ועוזריהם שהשתתפו ברציחת היהודים עלתה בדיונים במוסדות הקונגרס היהודי העולמי כבר בשנת 1943. הדיונים עסקו בקשיים הכרוכים בשילוב יהודים במערך השפיטה הבין־לאומי, שנועד לפעול נגד הנאצים, ובסכנה שפעילות יהודית נגד פושעי מלחמה תעודד אווירה אנטי־יהודית באירופה ותקשה על יהודים שיהיו מעוניינים בכך לשוב לארצות מושבם. בהמשך הועלו שאלות בנוגע למעמדו של התובע הבין־לאומי, ונעשה ניסיון להגדיר את הייחוד בפשעי הנאצים נגד היהודים, אבל לשלבם במסגרת הכוללת של פשעי הנאצים. המתדיינים לא נמנעו גם מהצגת שאלות פרובוקטיביות,

28 סיכום פעילות המכון לעניינים יהודיים בשנות הארבעים בידי רובינסון, דצמבר 1946 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361-A / 5 / 6.

29 רובינסון, דצמבר 1946 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361-A / 5 / 6.

ושאלו כיצד ניתן לשפוט חברי רייכסטאג שחוקקו חוקים אנטי-יהודיים, וכיצד יש להתייחס להיטלר, שלמעשה הוא בעצמו לא פגע פיזית בשום יהודי.³⁰ להערכתם של מנהיגי הקונגרס היהודי העולמי, תהליך שפיטתם של פושעי המלחמה הנאצים לאחר המלחמה היה מהלך הכרחי לא רק בגלל הרצון להעניש את מבצעי הפשעים נגד היהודים, אלא גם כביטוי סמלי לעיצובו של סדר עולמי חדש, השונה במהותו מזה הנאצי.

בנובמבר 1944 התכנסה בעיר אטלנטיק סיטי ועידת המלחמה של הקונגרס היהודי העולמי. זה היה הכינוס היהודי הבין-לאומי הראשון שהתקיים מאז פרוץ המלחמה והשתתפו בו נציגים מ־26 מדינות. בכינוס השתתפו צירים מארצות הברית, מארץ ישראל, מדרום אמריקה, מארצות אירופה ששוחררו מהכיבוש הנאצי ונציגים של קהילות יהודיות שהצליחו להימלט מארצות ומאזורים שעדיין שלטו בהם הנאצים. בערב הפתיחה השתתפו 1,500 איש והם האזינו לנאומיהם של ויין וגולדמן. גולדמן התייחס לסוגיית פושעי המלחמה:³¹

Another demand is the punishment of the criminals who have committed the crimes against the Jews. This is not a question of revenge. To teach the world that crimes such as those committed by the Nazis and their allies cannot remain unpunished, is a necessary condition for the restoration of the moral balance of the world of tomorrow. And we not with satisfaction that the leaders of the United Nations have time and again proclaimed this principle and their determination to carry it through.³²

כפי שבא לידי ביטוי גם בדבריו של גולדמן, ראשי הקונגרס היהודי העולמי עקבו מקרוב אחר מידת מחויבותם של מנהיגי בעלות הברית לשפיטתם של פושעי המלחמה, וקיבלו מידע עדכני בדבר חילוקי הדעות והוויכוחים בקרב בעלות הברית בעניין זה. בקשתם להשתתף בעבודת ועדת האומות המאוחדות לפשעי מלחמה שהוקמה באוקטובר 1943 נדחתה, אבל הם המשיכו להיאבק למען הרחבת המושג 'פשעי מלחמה' כדי שיכלול גם את הפעילות הנאצית נגד היהודים לפני פרוץ המלחמה ב־1939.³³

30 ראו את הפרוטוקולים הבאים של ישיבות צוות המכון לעניינים יהודיים: 28.3.1943, 24.9.1943, 12.10.1943, ארכיון סינסנטי 6/68-C-361.

31 ראו: הצהרה לעיתונות על אודות הוועידה, נובמבר 1944 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361-A-4/68.

32 ציטוט נאומו של גולדמן בתוך *שבועון הקונגרס (Congress Weekly)*, 1.12.1944, ארכיון סינסנטי 361-A-68/3.

33 בנוגע למידע על המהלכים המשפטיים בקרב בעלות הברית ראו: פרוטוקול פגישה סודית בנושא בביתו של קובוביצי, 5.1.1944, ארכיון סינסנטי 6/68-C-361. לדיון נוסף בעניין זה ראו: פרוטוקול הפגישה השנייה של ועדת פשעי המלחמה של הקונגרס היהודי העולמי, 28.3.1944, ארכיון סינסנטי 6/68-C-361. למחקר מקיף על המהלכים הבין-לאומיים לקראת משפטי נירנברג ראו: Ariel J. Kochavi, *Prelude to Nuremberg, Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1998. על ההתנגדות לשיתוף נציגי הקונגרס היהודי העולמי

ב־1945 פרסמו חוקרי המכון רשימה, Master List, של האחראים לפשעים נגד היהודים, בהתאם להנחייתו של רובינסון. במקביל הם סיפקו לצוות האמריקני ששקד על ההכנות למשפטי נירנברג מידע ראשוני רב־ערך על פשעי הנאצים נגד היהודים. תחושתם של ראשי המכון היתה שהם והקונגרס היהודי העולמי פועלים כמעט לבדם למען הבאה לדין של פושעי המלחמה הנאצים, וזו קיבלה ביטוי בדברים שאמר רובינסון בישיבת צוות של המכון בסוף שנת 1944:

It is worthwhile to stress one point of political, not scientific character. While the WJC in its activities has a great number of competitors in every field, in the realm of war crimes it is left alone, without any competition, research or political. This imposes a tremendous responsibility on the WJC which will be held responsible for our failure in this field, and rightly so. The work of our political bodies is limited by the extent of our preparatory work, which in turn increases our responsibility.³⁴

בהמשך הישיבה הדגיש רובינסון שהפעילות המשפטית חייבה את אנשי המכון לסגל לעצמם דפוסי התנהלות אחרים, והציג את פרות מחקריהם בדרך שתוכל לתרום להבאתם לדין ולהרשתם של פושעי המלחמה:

The writing should be done in a manner different from the Hitler's Ten Years War. Now we are not only historians, we are primarily attorney generals. Here we must have source for every statement, fact, names, date.³⁵

עיון בפרוטוקול הישיבה מלמד על התחדדות השאלות המחקריות שימשיכו ויעסיקו את חוקרי השואה בעתיד. אנשי המכון היו חלוקים בדעותיהם בנוגע לסיבות שבגינן פעולות הרצח ההמוני של היהודים התבצעו רק במזרח אירופה, ומחנות השמדה הוקמו בשטחה של פולין - ולא במערב היבשת. היו שטענו שהגרמנים נמנעו מפעולות השמדה המונית במערב אירופה בגלל חששם מתגובת האוכלוסייה המקומית, ואילו אחרים סברו שגירוש היהודים ממערב אירופה למזרח נבע בעיקרו מרצון להעבירם למערך עבודות הכפייה, שהיה יכול להיות מוקם רק במזרח אירופה. נוסף לכך, גיבשו חוקרי המכון את מערכת המושגים שבהם ישתמשו להגדרה ולתיאור של מגוון הפעולות הנאציות נגד היהודים. הוחלט שהדרך הנכונה ביותר לתאר את פשעי הנאצים היא להשתמש בטרמינולוגיה הנאצית. לימים היו חוקרי המכון לעניינים יהודיים מעורבים במשפטי נירנברג, ורובינסון היה פעיל במשפטים אלו ובמשפט אייכמן, ואפשר לשער שהדפוסים המחקריים שעיצבו אנשי המכון בשנת 1944 השפיעו על עתידו של הדיון ההיסטורי והמשפטי בנוגע לשואה. ברוח זו יש להבין למשל את השימוש המאוחר במושג 'הפתרון הסופי'.³⁶

בוועדת האומות המאוחדות לפשעי מלחמה ראו: שם, עמ' 150-151.

34 פרוטוקול פגישת צוות המכון לעניינים יהודיים, 28.12.1944, ארכיון סינסנטי 361 C-68\6.

35 פגישת צוות המכון לעניינים יהודיים, 28.12.1944, ארכיון סינסנטי 361 C-68\6.

36 פגישת צוות המכון לעניינים יהודיים, 28.12.1944, ארכיון סינסנטי 361 C-68\6.

תרומתם של המכון לעניינים יהודיים ומוסדות הקונגרס לעיצוב הזיכרון היהודי התבטאה בפעילותם למען הקמת תערוכה בנושא גורל היהודים בתקופת השואה כחלק מוועידת המלחמה של הקונגרס שהתכנסה באטלנטיק סיטי בנובמבר 1944. המכון היה הגוף האחראי על עיצוב התערוכה, על תכניה ועל הקמתה. זו היתה התערוכה הראשונה מסוגה, והיא הקדימה את תהליכי ההקמה של מוזאוני ומרכזי הנצחה של השואה בארצות הברית.³⁷ דינוי ההכנות לפתיחתה חושפים בפני הקורא את הדילמות המרכזיות שימשיכו להעסיק עד ימינו את מעצבי הזיכרון הציבורי ואת מקימי מוסדות הנצחה הנוגעים לשואה. חוקרי המכון תיארו את המרחב ההיסטורי שהיה בו כדי לענות על ההגדרה 'הקטסטרופה היהודית' בתקופת מלחמת העולם השנייה. תצוגת המסמכים, הנתונים והתמונות הנוגעים לגורל יהודי אירופה בתקופת השואה הוגדרה כתערוכה שנועדה להתבסס על החומר שנאסף בארכיון המכון.³⁸ משתתפי הדיונים טענו שאף שלמוסדות לא-יהודיים אחרים - כגון Herbert Hoover Library at Stanford University, Yale University, The Department of State and the Congressional Library - יש מאגר של מסמכים ראשוניים הנוגעים למלחמת העולם השנייה, ארכיון המכון היה שונה. ייחודו של הארכיון הוצג על ידי רובינסון במסגרת ההכנות לתערוכה. בדומה לארכיונים של המוסדות הלא-יהודיים, הארכיון הוגדר כ'ארכיון המלחמה' (War Archives), אלא שלדברי רובינסון, ארכיון המכון עסק בעיקר בהיבטים הנוגעים ליהודים, והוא היחיד באותה תקופה שנוהל בידי ארגון יהודי.³⁹

הנתונים שהוצגו בתערוכה היו בעצם קצה הקרחון של תיקי מידע מפורטים שהיו אמורים להימסר לציירי הוועידה. המידע על אודות גורל יהודי אירופה בתקופת מלחמת העולם השנייה נועד לשמש כבסיס לניתוח פעילות הקונגרס בתקופת מלחמת העולם השנייה וכמבוא לדיונים בדבר תהליך השיקום שלאחר המלחמה. ההכנות לתערוכה וגיבוש תיקי המידע העמידו אתגר קשה בפני אנשי המכון. כמה ממקבלי תיקי המידע והמבקרים בתערוכה היו ניצולים ופליטים, שחוו את זוועות המלחמה על בשרם, והיה צורך להקפיד הקפדה יתרה על אמינות החומר בתיקי המידע, ולוודא שאלה לא יעוררו תרעומת בקרב אותם מבקרים. קושי מיוחד התגלע בסוגיית צפון אפריקה. הנהגת הקונגרס וחוקרי המכון נחשפו למידע רב ואמין בדבר גורל יהודי אירופה

37 חסיה דיינר מקיימת בספרה דיון חשוב בסוגיה זו ומציינת שרצונה של מדינת ישראל לשמור על בלעדיות בנוגע לעיצוב מוזאוני ומרכזי זיכרון של השואה היה בין הגורמים לעיכוב בהקמת מוסדות כאלו בזירה האמריקנית. Hasia R. Diner, *We Remember with Reverence and Love, American Jews and the Myth of Silence After the Holocaust, 1945-1962*, New York University Press, New York 2009, pp. 24-44. תהליך ההקמה של מוזאוני ומוסדות הנצחה בארצות הברית התעכב גם בגלל סיבות פנים-אמריקניות, ראו: Rochelle Saidel, *Never Too Late to Remember: The Politics behind New York City's Holocaust Museum*, Holmes & Meier, New York 1996.

38 פרטוקול ישיבת הצוות המכין של התערוכה, 1.3.1944, ארכיון סינסנטי 361 C-89 / 2. לדין מאוחר יותר שעלו בו סוגיות דומות ראו: ישיבה, 20.3.1944, ארכיון סינסנטי 361 C-98 / 2.

39 ישיבת הצוות המכון, 1.3.1944, ארכיון סינסנטי 361 C-89 / 2. לדין מרתק ומקיף בדבר תהליכי התייעוד של המידע על אודות השואה ראו: Laura Jockusch, *Collect and Record, Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, Oxford University Press, Oxford 2012.

תחת הכיבוש הנאצי, אבל רק מידע מועט נאסף על יהודי צפון אפריקה בתקופת מלחמת העולם השנייה. להערכתם של חוקרי המכון, לא התאפשר לאסוף את המידע הנדרש, והיה צורך להיעזר בצירים שיגיעו מצפון אפריקה כדי להשלים את פערי הידע תוך כדי הוועידה.⁴⁰ ההכנות לתערוכה כללו דיונים אינטנסיביים בנוגע למבנה התצוגה ולתכניה. ביקור ממוצע בתערוכה תוכנן להימשך כ־25 דקות בלבד, והיא נועדה לנדוד לערים אחרות לאחר סיום הוועידה באטלנטיק סיטי.⁴¹ נתוני פתיחה אלו חייבו הקמת תצוגה מצומצמת, שלא תקיף את מכלול הנושאים הנוגעים לגורל היהודי בתקופת מלחמת העולם השנייה, אלא רק את הסוגיות המרכזיות, ובלשונם של משתתפי צוות ההכנה: 'It is not intended to give the whole picture of the situation of the Jews, nor all of what we are doing – just highlights. It will be an exhibit only of the dark side of the picture, and will not contain anything on relief, etc.'⁴²

התערוכה תוכננה להיפרס על פני שישה חדרים קטנים. להערכת המתכננים, מתכונת זו היתה אטרקטיבית יותר מריכוז כל המוצגים בשני חללים גדולים. בכל אחד מהחדרים ייתלו על הקירות בין עשרה לשניים עשר מוצגים, ושניים עד שלושה מוצגים יפוזרו בארונות תצוגה בחלל בחדר. אנשי המכון דנו בשאלת הנושאים המרכזיים שאמורים לקבל ייצוג בתערוכה, ונקודת המוצא של כל הדוברים היתה שעל התערוכה להציג את מה שהם כינו 'המלחמה נגד היהודים באירופה', ולא להסתפק בתיאור הפעילות של הקונגרס היהודי העולמי בתקופת השואה. התצוגה היתה אמורה לשלב בין תיאור חיי היום־יום של היהודים באירופה הכבושה על ידי הנאצים ובין הצגת האמצעים שנקטו הנאצים למען הפצת האידאולוגיה הנאטי־הודית. בשל מגבלות מקום הוחלט להציג למבקרים רק את המידע ההכרחי ביותר על יהדות אירופה לפני עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ועל מגמות אנטי־יהודיות ואנטישמיות באירופה בימי הביניים ובעת המודרנית. לעומת זאת, הוחלט להביא מידע נרחב בדבר ההתנגדות היהודית בתקופת השואה והשתתפות היהודים בכוחות הלוחמים של בעלות הברית. מוצגי התערוכה וחומרי הרקע היו אמורים להיות מסודרים כרונולוגית בהתאם לעקרונות הבאים:⁴³

- A. Rise – until World War I
- B. Crisis – from end of World War I until 1933
- C. Catastrophe – from 1933 to the present

החלוקה לשלושה מרחבי זמן העמידה קשיים היסטוריוגרפיים משמעותיים בפני חוקרי המכון. הקושי העיקרי היה לקבוע את גבולותיו של מרחב הזמן השלישי, שהוגדר כקטסטרופה. היו חוקרים שסברו שיש להרחיב את גבולות הזמן שלו ל־1933, עליית הנאצים לשלטון, ואילו

40 ישיבת הצוות המכין, 1.3.1944, ארכיון סינסנטי 361-C-89/2. עד ימינו סוברים חוקרים ויוצאי צפון אפריקה כי הדיון המחקרי והציבורי על שואת יהודי צפון אפריקה אינו מספיק. לדיון בסוגיה זו ראו: Hanna Yablunka, 'Oriental Jewry and the Holocaust: A Three-Generational Perspective', *Israel Studies*, 14, 1 (2009), pp. 94-122.

41 ישיבת צוות המכון לעניינים יהודיים, 8.3.1944, ארכיון סינסנטי 361-C-98/2.

42 שם.

43 ישיבת צוות המכון לעניינים יהודיים, 13.3.1944, ארכיון סינסנטי 361-C-98/2.

אחרים סברו שנכון יותר להגדיר את תחילת הקטסטרופה רק ב־1939 - פרוץ המלחמה. בסופו של דבר הושגה פשרה שלפיה הגדרת מרחב הזמן של הקטסטרופה תשתנה על פי אזורים גאוגרפיים; המושג קטסטרופה יכול את גרמניה משנת 1933, אבל לתיאור מצב היהודים בארצות שנכבשו על ידי הנאצים ייעשה במושג שימוש לציון אירועים שקרו לאחר 1939.⁴⁴

מתכנני התערוכה העריכו שרוב המבקרים יהיו אמריקנים הנחשפים באופן תדיר למידע ויזואלי באיכות גבוהה בסגנון ההוליוודי, ולכן חייבים להקפיד על רמה טכנית גבוהה ביותר ועל הצגת מוצגים מקוריים בלבד. המתכננים העריכו שניסיונות המחשה ושחזור על ידי שחקנים בחלל התצוגה או באמצעות סרטים יסבלו מחוסר אמינות מכיוון שלא יעמדו בסטנדרטים הטכניים שאליהם מורגל הקהל האמריקני הביקורתי. על רקע זאת הוצע להמחיש את מצב היהודים תחת השלטון הנאצי באירופה באמצעות הצגת החוק שאסר על היהודים להשתמש בטלפונים ולנסוע בתחבורה ציבורית והבאת ציטוטים מנאומים של מנהיגים נאצים, קטעי עיתונות של עיתונות המפלגה הנאצית וספרים המציגים את האידאולוגיה הנאצית היהודית של המפלגה. מגוון המוצגים היה אמור להתבסס על שילוב של תמונות, מסמכים, מפות וטבלאות. כך למשל תוכננה הצגת תמונות של יהודים שהועסקו בעבודות כפייה, מפה שיצוינו בה בצבע אדום בתי כנסת שנהרסו ברחבי אירופה, טבלאות המציגות את שיעורי המוות בגטאות, נתונים בנוגע להרעבת היהודים ומסמכים המציגים חקיקה אנטי־יהודית בגרמניה ובארצות הכבושות על ידה. מסמכים ששפת המקור שלהם גרמנית יוצגו גם בתרגום לאנגלית וליידיש.⁴⁵

במהלך הדיונים רובינסון, יושב ראש המכון, הבהיר שמגבלות טכניות וכלכליות מחייבות להסתפק, בשנת 1944, בהקמת תערוכה מצומצמת בלבד, אבל בעתיד חשוב להקים מוזאון מלחמה יהודי (Jewish War Museum). הקונגרס היהודי העולמי חייב למלא תפקיד מרכזי בהקמת מוסד כזה בארצות הברית, אבל גודלה ומורכבותה של המשימה מחייבים שיתוף פעולה עם ארגונים ומוסדות יהודיים נוספים בארצות הברית. להערכתו של רובינסון, ארגונים ומוסדות אלה עדיין אינם בשלים לשיתוף פעולה כזה, ולכן יש להסתפק בעתיד הקרוב במערך של תצוגות זמניות ולא במוזאון קבוע.⁴⁶

בסיכומם של הדיונים הוחלט שבהקמת התערוכה תינתן עדיפות למוצגים ויזואליים, ולא לחומר כתוב, כדי למשוך את הקהל הרחב ולהפוך את התערוכה נגישה יותר למבקרים. במקביל הונחה צוות ההקמה ליצור תמהיל מוצגים שיוכל לעניין את הקהל הרחב ואת ציבור החוקרים כאחד, ולהקפיד על רמה אקדמית גבוהה שתעצים את מעמדו של המכון כמוסד מחקר מרכזי העוסק בתיעוד גורל היהודים במלחמת העולם השנייה.⁴⁷

בסופו של דבר הוחלט שהתצוגה תתקיים בשישה חדרים, שכל אחד מהם יוקדש לנושא אחר על פי החלוקה הבאה:⁴⁸

44 ישיבה, 13.3.1944, ארכיון סינסנטי 361-C-98/2.

45 ישיבת צוות המכון לעניינים יהודיים, 8.3.1944, ארכיון סינסנטי 361-C-98/2.

46 שם. לאחר סיום המלחמה יבהיר רובינסון את ההכרח בהקמת מרכז היסטורי שיתעד את הגורל היהודי.

ראו: רובינסון בישיבת צוות המכון לעניינים יהודיים, 19.9.1946, ארכיון סינסנטי 361-C-68/8.

47 ישיבת ועדת תערוכה של המכון לעניינים יהודיים, 21.3.1944, ארכיון סינסנטי 361-C-98/4.

48 שם.

Room One devoted to:	Anti Jewish Legislation
Room Two:	Uprooting (Migration, Deportation)
Room Three:	Forced Labor
Room Four:	Ghetto Life
Room Five:	Atrocities, Concentration Camps
Room Six:	Extermination (Also Starvation)

מערך הנצחה באמצעות מוזאונים יוקם בארצות הברית, בישראל ובאירופה רק בתקופה מאוחרת יותר. לימים ההנצחות המוזאוניות הבולטות ביותר היו תערוכת הקבע של מוזאון יד ושם בירושלים, שנפתחה בשנת 1958; מבנה הקבע של המוזאון בלוחמי הגטאות, שהוקם בשנת 1959; מוזאון השואה בווינגטון, שנפתח בשנת 1993; והמוזאון היהודי בברלין (Judisches Museum Berlin), שנפתח בשנת 1997. שמו של המוזאון אינו מעיד על עיסוק בלעדי בנושא השואה, אבל הוא נתפס ככזה בציבור הרחב.⁴⁹

קיים פער זמנים משמעותי בין עיצוב התערוכה באטלנטיק סיטי בשנת 1944 ובין הקמת המוזאונים בהמשך המאה ה-20. בשנת 1944 המשיכה מכוונת ההשמדה הנאצית לפעול באירופה, ומתכנני התערוכה התלבטו אפילו בנוגע לשם הראוי לתיאור גורלם של היהודים. למרות ההבדלים והפערים, קווי המתאר שעוצבו בשנת 1944 וההתלבטויות שהיו מנת חלקו של צוות המקימים באטלנטיק סיטי ממשיכים ללוות את תהליכי ההקמה של מוזאוני השואה עד ימינו. היסטוריונים, אדריכלים, מנהיגי קהילה, אנשי חינוך ומעצבי תערוכות התלבטו - ושיקפו בכך ויכוח היסטוריוגרפי חשוב - בשאלה כיצד לבטא במסגרת התצוגה המוזאונית את מקומה של השואה במרקם החיים היהודיים באירופה לפני עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ולאחריה. במקביל הוקדשה מחשבה רבה לתשומת הלב שיש לתת לסוגיית ההתנגדות היהודית והמחתרות היהודיות באירופה הכבושה. הדיונים של צוות ההקמה באטלנטיק סיטי מלמדים שאנשי המכון היו ערים לתרומת התערוכה לעיצוב הזהות האתנית והקהילתית של היהדות האמריקנית, ולכן הקפידו להציג את הפעילות היהודית האנטי-נאצית באירופה ואת השתתפותם של היהודים בכוחות הלוחמים של בעלות הברית.⁵⁰ שילוב כזה העצים את תחושת הגאווה היהודית, במיוחד על רקע אווירת הנכאים ששררה בין הצירים באטלנטיק סיטי, וזיהה את היהודים כחלק בלתי נפרד מהמרקם הציבורי והפוליטי של בעלות הברית הנאבקות בנאצים. חוקרים רבים ציינו את חשיבותו של מוזאון השואה בגיבוש הזהות האתנית של היהדות האמריקנית, והביקורים המאורגנים ביד ושם במסגרת מערכת החינוך והצבא מהווים חלק משמעותי בגיבוש זהותו הלאומית של הציבור היהודי בישראל.⁵¹

49 לדיון נרחב בסוגיית הקמת מוזאונים ההנצחת השואה ראו: שוש סטפני רותם, 'מוזיאונים להנצחת השואה, תפקידה של האדריכלות בהבניית הזיכרון הקולקטיבי של השואה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2010.

50 ישיבת צוות המכון לעניינים יהודיים, 8.3.1944, ארכיון סינסנטי 163 C-89/2. לבחינת מוזאונים כמסודות להנחלת ערכים וזהות לאומית ראו: C. Duncan, A. Wallach, 'The Universal Survey: Museum', *Art History*, 3 (4) (1980), pp. 447-469.

51 רותם, 'מוזיאונים להנצחת השואה', עמ' 141-54, 142-218. ראו גם: Deborah E. Lipstadt,

לצד הדמיון בין תהליכי ההקמה והעישוב של התערוכה בשנת 1944 ובין אלה של המוזאונים שקמו לאחר מכן, קיים הבדל משמעותי ביניהם. ראשי המכון לעניינים יהודיים הגדירו את התערוכה כתצוגה המוקדשת למלחמתו של היטלר ביהודים (Hitler's War on the Jews), וביקשו לקרוא למוזאון המתוכנן 'מוזאון המלחמה היהודי'. להערכתו, השימוש במושג 'מלחמה', בנוסף לכינוי ועידת הקונגרס היהודי העולמי באטלנטיק סיטי 'ועידת המלחמה', לא נבע רק מחוסר בהירות בנוגע למונח שייטיב לתאר את תהליך השמדת יהודי אירופה, שיוגדר בעתיד כשואה. הכנסת המושג מלחמה לשמות האירועים שזם הקונגרס היהודי העולמי נועדה למצב את היהודים כגוף אקטיבי המעצב את גורלו ונאבק במתנכלים לו, אף שאלה נהנים מעדיפות רבה. היהודים אינם עוד קורבן סביל, אלא נאבקים בנאצים ובמשפטי הפעולה עמם.⁵²

המושג 'מלחמה' שירת את הנהגת הקונגרס היהודי העולמי בדרך נוספת - הוא העצים את הזהות הלאומית של היהודים בתפוצות. בדרך כלל מלחמות בעת המודרנית מתנהלות בין מדינות או קבוצת מדינות בעלות זהות לאומית ומאפיינים של ישות פוליטית ריבונית. היהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה לא פעלו במסגרת ריבונית נפרדת, אבל מכיוון שמלחמות מנוהלות על ידי לפחות שני גורמים ריבוניים, הרי שהגדרת הפתרון הסופי כ'מלחמה' משלבת סממנים לאומיים בקיום היהודי בשנות הארבעים ותורמת להעצמת זהות אתנית על פי השקפתם של מנהיגי הקונגרס היהודי העולמי במחצית השנייה של שנות הארבעים.

סיכום

מצבם העגום של הניצולים והרס הקהילות באירופה לא ריפו את ידיהם של ראשי הקונגרס היהודי העולמי, אלא להפך - הם פעלו ביתר שאת להעצמת הזהות האתנית היהודית. הם ראו צורך ברור בקיום ארגון יהודי בין-לאומי שיפעל להשגת שתי מטרות עיקריות: הראשונה היא שמירה על זכויות יהודי העולם וייצוגם במערכות הבין-לאומיות המתפתחות שלאחר המלחמה; והשנייה היא טיפוח זהות אתנית יהודית בעלת מאפיינים לאומיים. מהלך כזה יבטיח את המשך קיומו של העם היהודי בפזורה כפרטים וכקהילות, ויתרום להבטחת זכויות היהודים, המיעוטים בכלל. פעילות כזו חרגה מגבולות הפילנתרופיה המסורתית של יהודי ארצות הברית. ארגון הג'וינט קיים פעילות ענפה למען העקורים ושרידי היהודים באירופה לאחר השואה, אך זו לא כללה מרכיבים לאומיים. ניתן לשער שפעילותו של הקונגרס היהודי העולמי לעישוב לאומיות של פזורה בעלת מאפיינים דמוקרטיים היתה הסיבה המרכזית לחוסר שיתוף הפעולה בינו ובין הוועד היהודי אמריקני, שראשיו התנגדו לאותם היבטים לאומיים. ראשי הוועד היהודי אמריקני

⁵² 'America and the Memory of the Holocaust, 1950-1965', *Modern Judaism*, 16 (1996), pp.195-214; Alan Mints, *Popular Culture and the Shaping of Holocaust Memory in America*, University of Washington Press, Seattle 2001. לדיון נוסף ומעורר מחלוקת בסוגיה ראו: Peter Novick, *The Holocaust in American Life*, Houghton Mifflin, Boston 1999. הדגשת פעילותם האקטיבית של היהודים בנוגע לתערוכה היא קצה הקרחון של תהליך נרחב שהדגישו בו מוסדות הקונגרס בעיקר היבט זה. ראו: מקבץ מסמכים ופרסומים של הקונגרס בנושא המרד בגטו ורשה בשנות החמישים של המאה ה-20 (לא נמצא תאריך), ארכיון סינסנטי H 163 - 2/ 492.

פרסמו הצהרות פומביות נגד הקונגרס היהודי העולמי סמוך למועד הקמתו, ובין שני הארגונים התקיימו יחסי יריבות, במישור הפומבי במשך השנים, למרות קיומם של מגעים חשאיים בין שני הארגונים, כמו במקרה של התגובה היהודית בארצות הברית לשואה.⁵³ ראשי הקונגרס היהודי העולמי הדגישו את ההבדלים המשמעותיים בין פילנתרופיה ובין דפוסי הפעולה של ארגונם,⁵⁴ והשתמשו במושג 'פרלמנט' לתיאור המערכת הדמוקרטית של הקונגרס היהודי העולמי. מיום הקמתו הם הדגישו שהמאבק למען פתרון הבעיה היהודית בעולם אינו יכול להתממש על ידי ארגונים בודדים, אלא רק בעזרת פרלמנט של יהודי העולם (כך במקור, ז"ש). הפרלמנט צריך להיבחר באופן דמוקרטי על ידי יהודי העולם, ולפעול למען פתרון כולל למצוקותיהם ולהיאבק באופן נקודתי למען שיפור מצבם של היהודים בארצות שבהן נדרש הדבר. הפעילות היהודית העצמאית באמצעות הפרלמנט תקנה משנה תוקף לדרישה לשלב את הארגון במערכת הבין-לאומית. כותבי האיגרת הבהירו שהקונגרס היהודי העולמי הוא הפרלמנט היהודי שאמור לפעול באופן עצמאי וללא תלות בארגונים אחרים. הקמת הקונגרס היא אירוע היסטורי רב-חשיבות, המסמל עידן חדש בקיום היהודי ומבטא הלכה למעשה שיתוף פעולה בין הקהילות היהודיות מתוך הכרה בזהותן הלאומית המשותפת.⁵⁵ אפשר לשער שרעיון הקמת הפרלמנט היהודי עורר שאלות בסוגיות כגון נאמנות כפולה ודרגת העצמאות של הקהילות השונות מול מוסדות הקונגרס היהודי העולמי. במהלך המחצית השנייה של שנות השלושים והארבעים אכן הבהירו ראשי הקונגרס היהודי העולמי שהארגון אינו על תקן ממשלה של יהודי הפזורה. הודגש שהפרלמנט הוא מושג חוקי, ואילו ליהודי הפזורה אין מדינה והם אזרחים מלאים של המדינות שבהן הם חיים. עוד הובהר שהקונגרס היהודי העולמי היה אך ורק ארגון דמוקרטי בעל מטרה אחת - דאגה ליהודי התפוצות.⁵⁶ ראשי הקונגרס היהודי העולמי ראו את הארגון שנוסד בשנת 1936 כהמשך ישיר של ועד המשלחות

53 לפעילות הג'וינט במזרח אירופה ראו: יוסף ליטבק, 'תרומתו של הג'וינט לשיקומה של שארית הפלטה בפולין', בתוך: בנימין פינקוס (עורך), יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1987, עמ' 344-388. בנוגע למערכת היחסים בין הוועד היהודי האמריקני ובין הקונגרס היהודי העולמי בכלל, ולתגובת הוועד להקמת הארגון בפרט, ראו: Naomi W. Cohen, *Not Free To Desist, The American Jewish Committee 1906-1966*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1972, pp. 219-226. חשוב להדגיש שארגון הנשים היהודי-אמריקני 'הדסה' קיים פעילות פילנתרופית מרשימה וחשובה, אבל בשונה מהקונגרס היהודי העולמי, עיקר פעילותו התבצע בזירה הארץ-ישראלית. על הדסה בארץ ישראל ראו: Erica B. Simmons, *Hadassah and the Zionist Project*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, MD 2006.

54 נחום גולדמן בוועדת הקונגרס היהודי העולמי, נובמבר 1941 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361 3/5-A.

55 איגרת ועדת ההקמה, 26.10.1933, ארכיון סינסנטי 361 40-A/4. מחקרים עדכניים מציינים סימני שאלה בנוגע להגדרתה של ההגירה לארץ ישראל כאידאולוגית. ראו למשל: גור אלרואי, אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה העשרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2004.

56 ראו: נאום וייז בוועידת היסוד של הקונגרס היהודי העולמי, 8.8.1936, ארכיון סינסנטי 361 40-A/8. נוסף לכך ראו: פרסום של מחלקת החינוך של אגף הנשים של הקונגרס היהודי העולמי, מרס 1946 (ללא תאריך מדויק), ארכיון סינסנטי 361 5-A/6.1.

היהודיות, שהוקם ב־1919. להערכתם, פעילותו של ועד המשלחות היתה נקודת מפנה בתולדות היהודים בעת המודרנית בגלל המאבק לא רק למען זכויות אינדיווידואליות של יהודים, כגון שוויון זכויות אזרחי ופוליטי וחופש דת, אלא למען זכויות לאומיות שמשמעותן הכרה בזכותם של היהודים לאוטונומיה פנימית בתוך ארצות מושבם בנוגע לתרבותם ולישותם הלאומית.⁵⁷ ההשקפה שלפיה היהודים הם עם שחייו הלאומיים צריכים להתנהל לא בטריטוריה נפרדת, אלא בעולם כולו, הוצגה בהרחבה בכתבתו של שמעון דובנוב, סופר והיסטוריון ממקימי התנועה האוטונומיסטית.⁵⁸ גם ראשי הקונגרס היהודי העולמי ראו בפזורה חלק לגיטימי בחיים היהודיים, אבל בשונה מדובנוב, הם לא ביקשו להקים אוטונומיה יהודית, ופעלו לשילוב היהודים בארצות מושבם תוך כדי הדגשת מאפייניהם התרבותיים והקמת מערך ארגוני שיבטיח את זכויותיהם כמיעוט.

57 ראו: נתן פינברג, 'ועד המשלחות היהודיות 1919-1936', גשר, 63-64 (1970), עמ' 15-16; נחום גולדמן, 'חמישים שנות מאבק על זכויות היהודים', שם, עמ' 7-12; אלכס ביין, 'מעמדו של א. ל. מוצקין במלחמה לזכויות הלאומיות של היהודים בגולה ובהקמת ועד המשלחות היהודיות', שם, עמ' 30-38.

58 על אודות דובנוב ראו למשל: Sophie Dudnov-Erlich, *The Life and Work of S.M. Dubnov*, Indiana University Press, Bloomington 1991, pp. 1-33. בספר הוצגו מקורות ארכיוניים הנוגעים לבסיס האידאולוגי לתמיכתם של ראשי הקונגרס בקיומה של לאומיות יהודית בפזורה. לדיון כללי בנוגע לאידאולוגיה של תנועת הרפורמה היהודית-אמריקנית בסוגיה ובתמיכתה בשילוב היהודים בקרב אומות העולם ראו: עופר שיף, יהודים משתלבים, אוניברסיטת אילינוי רפורמי אמריקני מול ציונות, אנטשישמיות ושואה, עם עובד, תל אביב 2001, עמ' 129-168.